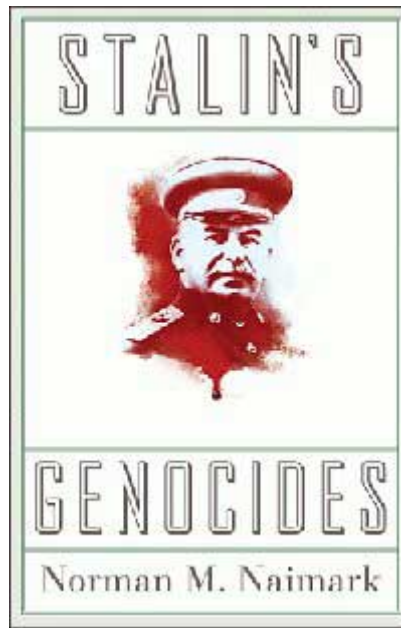

Андреа Граціозі. Сталінові геноциди і...*

У невеликій за обсягом, проте важливій книжці «Геноциди Сталіна» Норман Наймарк ставить підставове питання: чи можна масові вбивства, що їх здійснив Сталін, вважати геноцидом? Чи маємо ми підстави називати історію СРСР до 1953 року «важливою сторінкою в історії геноциду»? (с. 2)

Це питання, яке торкається серцець мільйонів людей, та й загалом усього людства, стало ядром політичних суперечок у багатьох країнах. Воно прямо впливає на те, як ми оцінювали й оцінюватимемо європейську історію ХХ століття. Наймарк сміливо береться за цю проблему, та часом він приділяє недостатньо уваги найновішим публікаціям російських та українських науковців, а також не говорить про мову і релігію й не аналізує ролі Росії в історії СРСР. Якщо ж усі ці чинники взяти до уваги, виявиться, що картина, змальована Наймарком, змінюється, однак це тільки зміцнює його основну тезу.

1. Про що можна дізнатися з історії питання

Наймарк усвідомлює, що завдання, яке він ставить перед собою, непросте, адже у випадку радянської історії ми маємо справу не з окремим актом геноциду, а радше з «кількома взаємопов'язаними атаками на "класових ворогів" та "ворогів народу"» (с. 1). Відтак автор розпочинає з реконструювання походження категорії «геноцид», й заявляє, що цей термін «не було первісно винайдено для того, щоб описати Голокост» (с. 2). Втім, як визнає Наймарк, у книжці «Правління Вісі в окупованій Європі» (1944) Лемкін запровадив це поняття, аби назвати «практики винищування націй та етнічних груп», що їх проводили нацисти (с. 16).

Відтак, Лемкін не брав до уваги злочинів проти соціальних та політичних груп, а тому його категорію важко застосувати до деяких Сталінових злочинів. Наймарк вважає, що Лемкін перебував під глибоким особистим враженням від того, що робили нацисти, а також що пізніше він змінив свій погляд на це питання. Цю гіпотезу можна підтвердити, якщо, як я це зробив у іншій праці¹, розглянути походження терміну, який первісно мав значно ширше значення – адже мав позначати явища, що не підпадали б навіть під гнучке визначення

«геноциду», і які не були б виключно явищами «модерними», звично пов'язуваними з нацизмом.

Усе почалося з формулювання «злочини проти людства», що застосовувалося з 1907 року з метою засудити дії, що протирічили принципам звичайного права, що його визначили як загальне надбання людства. 1919 року переможці спробували дати визначення цій категорії, але США та Японія виступили проти того, щоби згідно з цим визначенням переслідувати винних у різанині вірмен на теренах Османської імперії.

Саме під враженням від вірменської трагедії, у якій загинуло близько 3000 людей (це були асирійці – християни, що жили в Північному Іраку й розмовляли арамейською мовою), Лемкін запропонував на П'ятій міжнародній конференції з уніфікації кримінального права (Мадрид, 1933) ввести до міжнародного права новий злочин, який він назвав «варварські дії».

У тексті, що його Лемкін підготував до конференції, яка зрештою відхилила його пропозицію, він так визначив ці дії:

les actions exterminatrices dirigées contre les collectivités ethniques, confessionnelles ou sociales quels qu'en soient les motifs (politiques, religieux, etc.); tels p. ex. massacres, pogromes, actions entreprises en vue de ruiner l'existence économique des membres d'une collectivité etc.

Дії, спрямовані на знищення етнічних, релігійних або соціальних груп, вчинені з будь-яких мотивів (*політичних, релігійних*) тощо). Зокрема, вбивства, погроми, економічний визиск членів цих груп тощо. (виділено мною – А.Г.)

Через десять років під впливом інформації, що надходила зі Східного фронту, він змінив термін «варварська діяльність» на «геноцид». Втім, нове поняття й далі охоплювало доволі широкий спектр явищ:

Геноцид не обов'язково означає негайне знищення нації... Цей термін радше позначає узгоджений план різних дій, що мають на меті зруйнувати найважливіші засади життя національних груп, для того, щоби знищити самі групи. Мета цього плану – призвести до розпаду *політичних і соціальних інституцій, культури, мови, національних почуттів, релігії, економічних основ існування національних груп, позбавити людей, що до них належать, особистої безпеки, свободи, здоров'я, гідності, навіть життя.* (виділення моє)

Отже, термін «охоплював не тільки погроми та масові вбивства, а й "етнічні чистки" та політичні та культурні утиски»².

Наймарк нагадує, що 1943 року радянське керівництво теж, незалежно від Заходу, почало вести мову про новий злочин, вчинений німцями, за який вони мали відповідати. Йому дали визначення «методичні спроби винищити слов'янські народи», і вже у Нюрнберзі СРСР підтримав ідею Конвенції про геноцид радянських народів (с. 18–19). Тобто, уся жахливість скоєного потребувала для себе назви, тому й термін Лемкіна так успішно увійшов в обіг, і його так широко почали застосовувати. Втім, доволі швидко його вживання стало супроводжуватися певною неясністю.

Не дивно, що в першій резолюції про геноцид, схваленій Генеральною Асамблеєю ООН, виголошеній у грудні 1946 року, цій категорії було дано дуже широке визначення: «злочин у міжнародному праві... вчинений або на релігійному, або расовому, або *політичному чи*

іншому ґрунті» (с. 21). Цього визначення дотримувалися, поки представники СРСР та Польщі не заперечили, що включати до нього політичну складову означало компроментувати наукову природу терміну, який мав би чітко окреслювати теорії, що плекали ненависть на расовому та національному ґрунті. Справді, якщо взяти до уваги значення слова *genos'*, то цей аргумент, хоча й зумовлений політичними причинами, не позбавлений сенсу, і те саме можна сказати про заперечення проти «соціальної» складової визначення.

Проте, як слушно зауважує Наймарк, згідно зі Сталіновим розумінням «національного питання»³ радянське керівництво не трактувало *genos* у біологічному сенсі, а тому наполягало на включенні до визначення геноциду «культурно-національних» складників, а саме «цілеспрямовані дії з метою знищити мову, релігію, культуру будь-якої національної, расової або релігійної групи», наприклад руйнування «бібліотек, музеїв, шкіл, пам'ятників, споруд, що їх використовують релігійні групи» (с. 22), – те, що більшовики з величезним розмахом робили на початку 1930-х років.

Текст Конвенції, прийнятий 9 грудня 1948 року, відтак містив викривлене (без політичної та соціальної складових), але дуже широке визначення цього злочину:

*будь-яка діяльність з метою зруйнувати, повністю чи частково, національну, етнічну чи расову групу, зокрема: (а) убивство членів групи; (б) заподіяння серйозної тілесної чи моральної шкоди членам групи; (с) навмисне руйнування умов життя цієї групи з метою психологічного згубного впливу на всю або частину групи; (д) здійснення заходів для запобігання народжуваності в цій групі; (е) примусове переселення дітей із цієї групи до інших груп*⁴. (виділення моє)

2. Складні моменти радянської історії

Отже, пропонуючи називати розкуркулення геноцидом, Наймарк спирається на розширене тлумачення терміну, пропонуючи включати до нього соціальні групи, – не проста справа, зважаючи на існування офіційного визначення. Насправді, хоча на «близькому Сході» Європи (як Нам'єр назвав землі між Німеччиною й Росією) соціальні й етнічні групи часто ототожнювалися («кулак-поляк» – можна прочитати у звітах ГПУ з України), ця категорія була без сумніву соціальною й фіскальною, а російські куркулі так само зазнавали гонінь, як і українські та польські⁵.

Крім того, важко стверджувати, що спецпоселення були призначені для здійснення геноциду. Рівень смертності там був величезний, «чоловіків та жінок радянська влада перетворювала на тварин» (с. 62), а втім спецпоселення будувалися для того, щоб тимчасово усунути куркулів із суспільства і – теоретично – перевиховати їх⁶. Твердження про 10 мільйонів куркулів, «виселених із власних домівок» протягом 1929–1932 років (с. 57), видається перебільшенням, навіть якщо враховувати ті родини, які вдавалися до «саморозкуркулення» (натомість кількість страчених куркулів применшено: якщо враховувати 1937–1938 роки, загальне їхнє число сягає сотень, а не десятків тисяч). І якщо правда, що куркулів «визначали за належністю до родини, а не як окремих осіб», їхні діти тільки до певної міри носили тавро зрадників. З часом, у наступному десятилітті, та навіть і раніше, дехто з них зміг зробити кар'єру⁷.

Отже, розкуркулення було програмою, спрямованою на масове знищення населення незалежно від національності. Ця програма спиралася на прагнення видозмінити структуру

радянського «народу», відсікаючи від нього частину, попередньо названу «ворожою». Проте, хай би якою драматичною була доля цих людей, це вказує радше на необхідність знайти термін, пов'язаний із геноцидом, але не тотожний йому.

Будучи наслідком війни проти селян, паспортизація 1932-1933 років навряд чи була частиною процесу розкуркулення (с. 62). Підтвердження цьому – декрет 00447 від липня 1937 року: колишніх куркулів було недвозначно названо серед категорій населення, що їх належало ліквідувати, відтак – про що робить висновок Наймарк – так само як вірмени та євреї, куркулі зазнавали періодичних утисків. Цей наказ сигналізував про початок Великого терору і протягом кількох місяців залишався його основною інструкцією.

Так само сталося з декретом 00485, «польським» наказом, який став зразком для здійснення антинаціональних операцій 1937–1938 років. Наймарк досліджує їх у розділі, присвяченому «виселеним націям», але це питання краще було б вивчати як центральну складову в розділі про Великий терор. Так само як і в операціях із німцями, Сталін не знищував «націю», а радше готувався до війни, вбиваючи дорослих чоловіків, яких він вважав «ворожими елементами», хоча вони й були громадянами СРСР⁸. Знову ж таки, він формував «радянський народ» за власним уподобанням.

Першим народом, що його Сталін переслідував саме за національною ознакою, були радянські корейці, яких із міркувань безпеки 1937 року депортували до Центральної Азії. Їх не звинувачували ні в чому, окрім того, що вони жили в неправильному місці, і їхня доля, хай і трагічна (багато з них померли), була все-таки легшою за долю тих, кого депортували перед Другою світовою війною (радянських німців, більшість із яких походила з Німецької автономії на Волзі), або «покараних народів» (кримських татар, чеченців та інших кавказців), приречених на жорстоке ставлення до себе через національну належність. Як слушно згадує Наймарк, їхні республіки було ліквідовано, землю розподілено між іншими народами, а культуру приречено на знищення. Чеченці, наприклад, стверджують, що втратили в процесі депортації і на новому місці поселення до 40% людей. Радянські офіційні джерела кажуть про 20-25%, подібні цифри подано і щодо інших покараних народів. Зрозуміло, що визначення геноциду ООН можна застосовувати тут без вагань.

Більше проблем виникає, наприклад, у випадку балтійські народів. Вони теж називають себе жертвами геноциду і притягли до суду колишніх радянських чиновників за цим звинуваченням, засуджуючи їх за депортації та репресії, що їх принесла з собою радянська окупація. Фактично балтів за дуже короткий час було долучено до репресій цілих категорій населення, репресій, яким було піддано населення СРСР між 1917 і 1939 роками: більше 40 000 людей, багато з яких померли, було депортовано тільки протягом 1940–1941 років.

Втім, хоча у Конвенції ООН сказано «повністю чи частково» (тому й різанину в Сребрениці можна вважати геноцидом), і країни Балтії можуть мати рацію з правової точки зору, виникає питання, чи мають існувати з історичної перспективи, спрямованої на пояснення подій, якісь конкретні пропорції, частки населення, враховуючи які можна вживати термін «геноцид». Страждання – це завжди страждання, але якщо ми не матимемо хоча би приблизних величин, то ризикуємо підвести під визначення геноциду занадто багато подій, позбавляючи цю категорію її значимості.

У наступному розділі я зосереджу увагу на Голодоморі. А тут лише скажу, що науковці досягли згоди щодо числа його жертв. Оцінки зараз коливаються від трохи менше 3 до майже 4 мільйонів, тож крайнощі (від повного заперечення факту Голодомору до цифри більше 10 мільйонів) та колишні суперечки позаду.

Нам також відомо про зв'язки між Голодомором та трагедією казахів, пропорційно найтрагічнішою сторінкою початку 1930-х років. Як зазначила Сара Кемерон, Наймарк ризикує втратити з поля зору «деякі важливі подібності між випадками казахів і українців... Казахи, як і українці, були позбавлені можливості врятуватися з регіонів, де панував голод, або чекати допомоги від міст». І, як переконливо довів Ніколо П'янчіола, змушування казахів до осілого способу життя, що ніколи не перетворювалося на масову кампанію, не було напряму пов'язане з голодом, натомість в Україні голод було спеціально організовано шляхом здійснення заготівель зерна та худоби⁹.

Наймаркова інтерпретація Великого терору (с. 99–120) виглядає суперечливою, адже в ній автор відходить від свого попереднього рішення говорити про масовість операцій, – а це й була справжня сутність Великого терору. Відтак, Наймарк зображує терор значно ближче до того, як його колись змалював один із перших дослідників Робрет Конквест, а не так, як це роблять сучасні науковці¹⁰. Наприклад, він приділяє забагато уваги чисткам у колах еліт, жертви яких склали заледве кілька десятків тисяч з-поміж 1,5 мільйона постраждалих. І хоча автор слушно зауважує, що чистки проходили згідно з планом, і що жертвами були «переважно прості люди», здається, він не усвідомлює, що цей план було окреслено в декретах, які регулювали масові операції (00447, 00485 тощо), і що до числа жертв потрапили також «внутрішні ворожі елементи», зокрема радянські поляки та німці.

Із тих самих причин суперечності також виникають у тому, як автор зображує природу терору. В одному місці ми читаємо про випадковий характер терору, жертвами якого, згідно з класичною «тоталітарною» схемою, міг стати будь-хто: бути «закатованим, виселеним або страченим» (с. 99). На іншій сторінці дослідник цитує тлумачення терору пера Олега Хлевнюка, який вважав, що це була «організована в центрі каральна акція, планована в Москві», і твердить, що «Сталіновий безум спирався на метод... Біографія та походження багато значили» (с. 118). Насправді, хоча люди могли потрапляти до числа жертв терору через те, що на периферіях країни він швидко набув випадкового характеру, Сталіновий Великий терор був раціональною, ба навіть параноїдальною операцією, спрямованою проти конкретних категорій населення, перелічених у секретних декретах. Проте неправильно стверджувати, що «чистки 1937–1938 років важко класифікувати як геноцид, адже вони не були націлені на конкретні етнічні, соціальні або політичні групи» (с. 100). Навпаки, така націленість і складала саму сутність чисток. Їх складно кваліфікувати як геноцид (за винятком хіба «національних масових операцій») саме через неузгодженість із текстом визначення ООН.

Як слушно стверджує Наймарк, Сталін, відтак, був ключовим чинником розгортання терору, мабуть, *найбільш* ключовим чинником радянських геноцидів, що їх раптово зупинила його смерть. Тим більшою нашою помилкою було вважати його за посередню фігуру. Сталін, далєбі, не був «посильним революції» (с. 34), і неправильно стверджувати, що його «роль у Великій Жовтневій революції була радше роллю послідовника, а не лідера» (с. 42), якщо тільки ми не залишимо лідерство тільки за Леніним і Троцьким. Будучи головним у вирішенні національного питання, політично найважливішого після військового, і питань, що стосувалися селян (після смерті Шведова 1919 року), Сталін став головою ленінської фракції, і Ленін йому довіряв найбільше.

Проте Наймарк не помиляється в тому, що Сталін прийшов у світ «у часи крайнощів громадянської війни» (с. 44), війни, що її Моше Левін назвав «квазі-геноцидом», і не тільки через погроми 1919 року. 1920 року в Криму, наприклад, більше 10 000 офіцерів Білої гвардії, більшість із яких були вчорашніми студентами, попросили зареєструватися у спеціальному списку, за це їх обіцяли амністувати. Натомість їх арештували і всіх разом розстріляли – цю операцію з певністю можна назвати предтечею Катині¹¹.

Важливо, що, як зазначив у листі до автора цих рядків Олег Хлевнюк, Сталін був схильний до вирішення проблем шляхом геноциду: «Хай би яка проблема виникала в країні, для її розв'язання застосовували репресії, спрямовані проти конкретних чітко визначених соціокультурних або національних груп населення». Ці групи, і ставлення до них, змінювалися від часу до часу залежно від внутрішньої та зовнішньої ситуації, власних переконань деспота й еволюції його параної, а відтак – від його жорстокості.

Необхідно взяти до уваги також інші чинники: від війни проти селянства 1928-1933 років, яка повторювала досвід громадянської війни, до тенет марксизму-ленінізму, на важливість якого Наймарк слушно звертає увагу. Насправді, хоча марксистський дискурс таки має багато складових і не обов'язково передбачає масові вбивства, у його лоні можуть народжуватися такі особистості, як Сталін, схильні пояснювати історію, політику та кризи базових цінностей за допомогою дружніх або ворожих колективних чинників, і чії дії походять із загальних принципів, а не з особистих примх. Іншими словами, марксизм – це також великий «теоретичний сюжет» (історія, зрештою, – це продукт класової боротьби, а кризи – це результат махінацій експлуататорського класу), або принаймні так його можуть зрозуміти потужні, але недобрі уми, що їх він приваблює своїм параноїдальним потенціалом.

Відтак «провина Сталіна за масові вбивства» справді «така сама, як і в Гітлера» (с. 136), і можливо навіть більш явна, оскільки останній був гордовитим диктатором, якому старанно намагалися догодити прихильники, а перший – розумним та діяльним лідером. Їхні злочини також порівнянні кількісно, і Катинь справді нагадує операцію в Танненберзі. Нам також відомо, що, на противагу тому, як думав Конквест і як писав Наймарк (с. 126), Сталін також винен в убивствах неповнолітніх, і не тільки незчисленних нащадків куркулів та дітей, що помирали голодною смертю, а також чеченських дітей, які масово помирали в результаті його політики. Протягом 1932–1934 років НКВД ліквідував сотні, якщо не тисячі бездомних малолітніх волоцюг, які втратили домівку після колективізації й голоду, які жили з жебрання на радянських дорогах, і невдовзі смертну кару законно застосовували до неповнолітніх¹².

3. Чого бракує в книжці

Говорити про ті складові, яких у книжці бракує, – означає також зміцнювати, а разом із тим коригувати Наймаркову позицію. По-перше, йдеться про роль, яку в цій історії відігравали росіяни. Наймарк пише, що вони, як наприклад турки, мають «відкрито визнати і свідомо дослідити злочини минулого» (с. 8). Тут можна заперечити, що хоча Росії і справді треба було би більш відкрито говорити про своє минуле, є серйозні причини стверджувати, що росіяни також постраждали від «геноцидної» політики більшовиків, і паралелі з Османською імперією часів правління молодотурків або з нацистською Німеччиною виглядають невинуватими.

Проросійська політика і російський націоналізм не завжди були осердям дискурсу і пропаганди режиму, це сталося поступово лише у 1930-х роках, коли треба було давати раду кризі, що виникла після першої п'ятирічки, і коли виникла необхідність «приборкати» Україну. Перед цим, а також пізніше, російську еліту було знищено, російську культуру скалічено, російську інтелігенцію розстріляно, російське селянство розорено, а російську Православну церкву зруйновано (70-80% її священиків було ліквідовано, а більшість церков розвалено).

Із точки зору визначення ООН і враховуючи попередні пропозиції СРСР, дії, що застосовувалися до самої тільки Православної церкви (але схожих атак зазнали також рабини та синагоги, імами та мечеті тощо), цілком можна класифікувати як геноцид. А якщо до

зруйнування синагог та репресій їхніх рабинів додати факт, що принаймні за колишньою межею осілості більшість непереміжних (ремесників, торговців, власників магазинів), репресованих протягом 1928–1929 років, була єврейського походження, то доцільно припустити, що нечасто згадувані операції проти цих людей можна підвести під широке визначення геноциду ООН.

Що ж до питання, чи можна Голодомор називати геноцидом, то я повністю погоджуюся з позитивною відповіддю Наймарка¹³. Цю думку можна підтвердити, коли згадати, що після літа 1932 року замість виборних органів влади було встановлено де факто нелегальне керівництво і створено партійний центр (Молотов, Каганович, Постишев і Баліцький) – так Сталін одержав змогу здійснювати в республіці свої надзвичайні заходи.

Сталінові теорії, згідно з якими селянське питання було тісно пов'язане з національним, – це ще один, сильніший аргумент на користь нашої позиції¹⁴. Як писав Сталін 1925 року, критикуючи комуністичного лідера Югославії:

національне питання [це] питання по суті справи селянське. Не аграрне, а селянське, бо це дві різні речі. Абсолютно вірно, що національне питання не можна ототожнювати з селянським, бо, крім питань селянських, національне питання включає в себе ще питання національної культури, національної державності та ін. Але безсумнівно також і те, що основу національного питання, його внутрішню суть все ж становить питання селянське. Цим саме і пояснюється, що селянство представляє основну армію національного руху, що без селянської армії не буває і не може бути потужного національного руху. Це саме і мають на увазі, коли кажуть, що національне питання є по суті справи питання селянське¹⁵.

Без чіткого усвідомлення, як Сталін пов'язував для себе соціальний, тобто селянський, і національний чинник, неможливо повністю зрозуміти його рішення 1932 року використати голод, який перетворився на Голодомор, щоб не знищити, а знекровити українську націю, атакувавши її селянство і скалічивши її інтелектуальну й політичну еліту. І коли правильно усвідомити цю його позицію, дуже спірним виглядає протиставлення «селянської» та «національної» інтерпретацій Голодомору.

Ось чому, як показав Тері Мартин¹⁶, Сталін був першим, хто дав Голодоморові «національне пояснення», випередивши українських націоналістів, пояснення, що його наприкінці 1932 року Баліцький використав для запуску масової терористичної кампанії¹⁷. За один тільки місяць (15 листопада – 15 грудня) українська ГПУ залучила майже 16 000 людей до конфіскації запасів зерна з сіл та знищення підпільних організацій, що їх вона сама ж і вигадувала, звинувачуючи їх у тому, що їм вигідний голод, адже вони готують повстання за підтримки Польщі та українських націоналістів-емігрантів.

Поки Баліцький активно працював, 14 та 15 грудня Політбюро підписало два секретних декрети, надзвичайно важливі для розуміння того, що означав Голодомор. Згідно з цими декретами коренізація, запроваджена в Україні та на Кубані, сприяла зростанню націоналістичних настроїв, плекаючи ворогів із партквитком у кишені. Отже, не тільки селяни були винуватцями кризи, разом із ними відповідальність за проблеми було покладено на українські політичні та культурні кола. Відтак, програму українізації для українців, що проживали в РСФСР, згорнули. Кілька мільйонів тамтешніх українців втратили право на освіту, пресу та самоврядування, в той час як для інших національностей ці права було залишено в силі.

Одне тільки це можна було би використати для доведення факту геноциду за визначенням ООН. Та ще більш важливо, що наступ на українську мову було розгорнуто і в самій Україні, де непрямі наслідки Сталінової політики його не влаштовували, тому розпочалася ре-русифікація українських міст. Метою її було не просто перетворити українську мову на другорядну й підпорядковану, від якої мали би відмовлятися люди, що хотіли зробити кар'єру. Прямою метою цієї політики було наблизити українську мову до російської, а також репресувати тисячі фахівців, які розвивали її протягом кількох попередніх років.

Наприклад, як зазначає Юрій Шаповал, у квітні 1933 року Андрій Хвиля, тодішній нарком освіти, критикував свого попередника Скрипника, який скоро після того здійснив самогубство, за те, що той «не тільки не розгорнув боротьби з... буржуазно-націоналістичною лінією в питаннях створення української наукової термінології, він навіть сприяв розгортанню цієї лінії на лінгвістичному фронті». Таке «викривлення» прирівнювалося до «розмежування української та російської мов». Публікування словників було призупинено, під час підготовки нових видань перевагу надавали російським термінам, орфографічні норми, прийняті 1928 року, було скасовано, і тільки протягом 1933 року всіх без винятку керівників обласних відділів освіти було звільнено з політичних мотивів. Тим часом сотні звичайних місцевих працівників освіти, інтелектуалів тощо було засуджено до страти за організацію голоду (так само, як і 1930 року, звинувачення на показових судах відбивали реальність набагато адекватніше, ніж офіційна пропаганда, яка в той час заперечувала існування кризи після П'ятирічного плану, а 1933 року – голод). Десятки українських письменників арештували ще до початку Великого терору¹⁸.

Відтак, у 1932–1934 роках Україна, українська інтелігенція та селянство, українська мова та культура постраждали від політики, яку, якщо зібрати до купи всі її складники, з повним правом можна назвати геноцидом за визначенням ООН.

Висновки

Отже, можна стверджувати, що Сталін і справді здійснив геноцид, якщо розуміти цей термін так, як його визначено у Конвенції ООН 1948 року, а тому Наймарк правий, хоча його аргументи могли би, а часом і мали би бути іншими.

Разом із тим на прикладі радянської історії сталінського періоду видно, що застосування правових, а тому жорстких категорій для пояснення історичних подій має певні вади, і вади ці не такі вже й рідкісні та незначні. Тому деякі історики відмовляються використовувати категорію геноциду і пропонують різні її замітники. Їхній вибір не можна назвати необґрунтованим, однак я вважаю, що відмовитися від терміну «геноцид», хай і з усіма проблемами, з ним пов'язаними, в наші дні неможливо. Та ми маємо використовувати його розумно й обережно (і не тільки в інтересах науки, пам'ятаючи про його моральні та політичні підтексти), намагаючись, щоби він якнайкраще слугував нашим цілям: описувати, пояснювати й аналізувати історичний розвиток.

Вибір Наймарка – включити до категорії геноциду масове плановане знищення соціальних та політичних груп: так він переінакшує рішення, прийняте ООН 1948 року. Він пише, що треба «думати про Конвенцію ООН і застосовувати її... ширше і гнучкіше щодо багатьох випадків», ідучи вслід за Лемкіним, який був прихильником «широкого та гнучкого погляду на геноцид... зокрема щодо епізодів домодерної, так само як і модерної історії» (с. 9, 16)¹⁹.

Щоб підсилити свої аргументи, Наймарк цитує ремарку Бена Кірнана про те, що «соціальні й етнічні чинники не так легко розділити, вони часто перемішуються» (с. 28). Цю точку зору може підтвердити вся історія Центрально-Східної Європи, де соціальні, етнічні й навіть

релігійні піраміди населення часто збігалися. Втім, не завжди, зокрема куркулів виділяли за соціальним принципом, і більшість категорій населення, що постраждали у Великому терорі або в процесі паспортизації, були соціальними або політичними, а не етнічними, релігійними чи національними.

Крім того, офіційно визначену категорію важко змінити, а слово «геноцид» навіть у своєму корені (genos) має доволі чітке визначення. Нарешті, якщо ще далі розширити межі цього поняття, то помітними стають суперечності в «широкому» варіанті визначення ООН. Якщо у Сребрениці відбувся геноцид, якщо всі масові вбивства – геноциди, то чим тоді був Голокост? Насправді, хай навіть у Конвенції ООН цього не сказано, громадська думка ідентифікує геноцид із винищенням євреїв нацистами. Так оприявнюється інтуїтивне прагнення до чіткішого, а не ширшого визначення терміну.

Тому, боюсь, Наймаркової пропозиції не буде прийнято, ба більше, через неї можуть виникнути нові проблеми.

Що ж тут можна сказати? Я думаю, що історія Радянського союзу з його багатьма геноцидами та масовими вбивствами – це вихід на значно ширшу проблему. Останнім часом дослідження XIX та XX століть виявили величезну кількість різних форм ліквідації народів, релігійних груп, соціальних класів та прошарків тощо. Більшість із цих явищ пов'язували з фактом, що протягом останніх двох століть на нашій планеті відбувався перерозподіл на держави. Цей рух, який, звичайно, мав важливі прецеденти, почався з деколонізації Північної та Латинської Америки наприкінці XVIII століття, поширився на Центральну та Східну Європу, а потім завершився деколонізацією Азії й Африки через два століття.

Більшість із цих держав називали себе «національними», але насправді використовували цей термін у значенні, прийнятому в Європі у XIX столітті, тобто вважали, що «національний» – це «етнічний». Інші, як СРСР чи Югославія (але не республіки, що входили до їхнього складу), не додержувалися цієї традиції. Ще інші, наприклад Пакистан, казали про релігійну основу поняття.

І всі ідентифікували себе з «народом» і намагалися відповідати власному образу, втілювати його в реальність, формуючи себе, а часом і відсікаючи «зайвих» людей, за політичним, культурним, релігійним, мовним та соціальним принципом: від порівняно невинної «націоналізації» селян до виселення груп «чужаків», як у випадку греків або вірмен у Османській імперії (втім, французька аристократія після 1791 року теж може бути гарним прикладом).

Цей широкий спектр явищ не можна, на мою думку, звести до категорії геноциду, і не тільки тому, що вони були зворотним боком спроб «сформувати народ». Сама їхня різноманітність й різна інтенсивність не дає згрупувати їх та пояснити, використовуючи лише одну категорію. Розглянемо випадок СРСР: там відбувалися і безсумнівні геноциди, як Голодомор або казахська чи чеченська трагедія; примусові депортації; масові переслідування на ґрунті релігійних та інтелектуальних переконань; загальна або часткова ліквідація соціальних та політичних груп (куркулів, постраждалих від Великого терору, Катинь тощо), ГУЛАГ та спецпоселення, гоніння правовірних та «буржуазних» євреїв наприкінці 1920-х і «радянських» після 1945 року тощо.

Визначити всі ці явища, якщо всі разом назвати їх геноцидом, – складна проблема, адже тоді доведеться розташувати їх у порядку спадання жажливості, якщо говорити термінами Наймарка, а це означає братися за непосильну справу. Крім того, Голокост і далі залишатиметься серйозною проблемою. Якщо винищення німецьких євреїв іще можна

вважати випадком «формування народу», то як класифікувати гоніння євреїв із інших країн? Чи не маємо ми тут справу з чимось інакшим, і Голокост знову стає винятком?

Відтак, здається, потрібні різні поняття та категорії, щоб охопити та пояснити цю надзвичайну різноманітність винищень різних груп населення, визначених на основі того чи іншого критерію.

Геноцид покриває деякі з них, але потрібен також термін для позначення цілеспрямованого знищення спеціально придуманих «класів» населення. Звичайно, вправи у створенні категорій і слів часто бувають доволі поверховими (випадок Лемкіна став справді рідкісним винятком), але якби я пропонував термін, то вибрав би *демотомію*²⁰, від грецького *demos*, народ, який треба розуміти як політичний конструкт, і від *tomè*, різати, як в анатомії, щоб показати, що сегрегаційні операції мали на меті усунути в різний спосіб (від примусової депортації до фізичного знищення) різні сукупності «ворожих» елементів, щоб змусити цих «людей» відповідати своїм прагненням. Різні види держав, зокрема прото-держав, наприклад народне ополчення, яке воює за власне визнання, практикували демотомію в ім'я найрізноманітніших ідеологій та їхніх сплавів: націоналізмів, соціалізмів, націонал-соціалізмів, комунізму, релігійних фундаменталізмів тощо.

Окремо від геноцидів та *демотомії* стоїть Голокост – їхнє найчистіше та найстрашніше вираження. Це вершина багаторівневої піраміди, яка складається з багатьох трагедій. У той же час він формує власну категорію.

Переклад з англійської Антоніни Ящук.

Уперше стаття опублікована у: Journal of Cold War Studies, Vol. 14, No. 3, Summer 2012, pp. 149–189.

Публікація українського перекладу здійснена за згодою Автора та Редакції журналу.

* Висловлюю щире вдячність Гіа Кагліоті, Антоніо Феррара та Ніколо П'янчіола, які прочитали найперший варіант цього есею та висловили до нього зауваження.

1. A. Graziosi, Why and in What Sense was the Holodomor a Genocide? in L. Luciuk, ed., *Holodomor*, Kingston: The Kashtan Press, 2008, pp. 139-58.
2. B. Mantelli, Genocidio, доповідь, виголошена на семінарі Storia, verità, diritto. Giudici, storici e legislatori di fronte ai genocidi, Società Italiana per lo Studio della Storia Contemporanea, Rome, April 4, 2008, й опублікована у: "Contemporanea," XII, no. 1 (2009), pp. 105-156; див. також: A. Weiss-Wendt, Hostage of Politics: Raphael Lemkin on 'Soviet Genocide,' *Journal of Genocide Research*, no. 4, (2005), 551–559.
3. Див. мій есей у кн. *История сталинизма. Итоги и перспективы общественного осмысления. Материалы международной научной конференции*, Москва, 5-7 декабря 2008 г. Москва: Росспэн, Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2011.
4. Повний текст див. <http://www.hrweb.org/legal/genocide.html>
5. A. Graziosi, Il mondo in Europa. Namier e il 'Medio oriente europeo,' 1815-1948, *Contemporanea*, no. 2 (2007), pp. 193-228; Id., *The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and Peasants, 1918-1933*, Cambridge, Ma: Harvard University Press, 1996.
6. Див. наприклад М. Gorky et al., eds, *Belomor: An Account of the Construction of the New Canal between the White Sea and the Baltic Sea*, New York: H. Smith and R. Haas, 1935. Також сумнівно, чи можна говорити про «війну між містом і селом» (с. 58): більшість міщан була колишніми селянами і мала багатьох родичів у селі.
7. Знаменитий радянський поет, головний редактор журналу «Новый мир» Александр Твардовський належав до куркульської родини, якій відмовився допомагати, а Гроссман міг зобразити командира важливої танкової частини в романі «Життя і доля» як куркульського сина.

8. Цим зауваженням я завдячую жвавим обговоренням із Гіа Кагліоті, який завершує дослідження про ставлення до ворожих елементів під час Першої світової війни.
9. S. Cameron, *The Hungry Steppe: Soviet Kazakhstan and the Kazakh Famine, 1921-1934*, PhD dissertation, Yale University, 2011, p. 16n.
10. O. Khlevniuk, *The History of the Gulag: From Collectivization to the Great Terror*, New Haven, Yale University Press, 2004; Id., *Master of the House: Stalin and His Inner Circle*, New Haven: Yale University Press, 2008; A. Graziosi, *L'Urss di Lenin e Stalin*, Bologna: Il Mulino, 2007; N. Werth, *L'ivrogne et la marchande de fleurs. Autopsie d'un meurtre de masse, 1937-1938*, Paris: Tallandier, 2009.
11. Graziosi, *Urss di Lenin e Stalin*, cit., pp. 151-152.
12. Саме скандал, що виник після масової загибелі курукульських дітей, став поштовхом для Політбюро сформувати спеціальну комісію, яка зрештою прийняла рішення «передати» депортованих куркулів до ОГПУ. Див. Г. М. Адібєков Спецпереселенцы – жертвы «сплошной коллективизации» // Исторический архив, №4 (1994), с. 145-180. 4 серпня 1932 року Сталін надіслав Кагановичу записку, в якій просив його повідомити ОГПУ, що «безпризорників», яких упіймали на крадіжці на дорогах, необхідно розстрілювати на місці. Див. O.V. Khevniuk et al, eds, *The Stalin-Kaganovich Correspondence, 1931-1936*, New Haven: Yale University Press, 2003. У книжці *Secret History of Stalin's Crimes*, New York: Random House, 1953, с. 39-40, А. Орлов (Лейба Лазаревич Фельбінг) також згадував про масові розстріли безпритульних дітей, організовані за наказом Сталіна 1932 року. (про це мені люб'язно нагадав Ів Коен).
13. A. Graziosi, *The Soviet 1931-33 Famines and the Ukrainian Holodomor: Is a New Interpretation Possible, and What Would its Consequences be?*, в Н. Нгун, ed., *Hunger by design*, Cambridge, Ma: Harvard University Press, 2008, pp. 1-20 (вперше опубліковано в Український історичний журнал, No. 3 (2005), с. 120-131); Graziosi, *Why and in What Sense was the Holodomor a Genocide?*, cit.
14. Тут я цитую уривки зі свого есею «Незручний клас» у модернізаційних проєктах // Україна модерна, №6 (2010), с. 9-17.
15. Сталин И. В. К национальному вопросу в Югославии // Большевик, №7, 15 апреля 1925. В: Труды, Т.7, 1952, с. 69-76.
16. T. Martin, *An Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 2001.
17. Іu. Shapoval, *The Holodomor and Its Connection to the Repressions in Soviet Ukraine, 1932-1934*, to be published in the Proceedings of the Conference *The Great Famine in Ukraine: The Holodomor and Its Consequences, 1933 to the Present*, Harvard Ukrainian Research Institute, November 2008.
18. Shapoval, *The Holodomor and Its Connection to the Repressions in Soviet Ukraine*, cit.
19. Наприклад, у 1950-х Лемкін вважав, що голод в Україні можна кваліфікувати як геноцид. Див. R. Serbyn, *Lemkin on the Ukrainian Genocide*, "Holodomor Studies," no. 1 (2009), pp. 1-8.
20. Термін демотомія став результатом дискусій із Гіа Кагліоті, Нікколо П'янчіолою й Антоніо Феррарою. Доктори Феррара та П'янчола скоро опублікують дослідження, яке на мою думку буде найкращим із написаних будь-якою мовою, про примусові депортації в Європі: 'età delle migrazioni forzate. Esodi e deportazioni in Europa, 1853-1953, Bologna: Il Mulino (очікувана дата публікації – 2012 рік).